

Kázmér László

**Hangulatjelentések a Don-kanyarból
Hit, önbizalom és motiváció változása a keleti fronton
harcoló 10/I. tüzérosztálynál**

Kutatásról

A II. világháború nagy narratívájában az egyes személyek a sokaság homályába vesznek. Az összefoglaló és már-már statisztika jellegű számok mögött méltánytalanul háttérbe szoruló individuumok vannak, akik elszenvedték a nagy érdekszférák ütközését. John Keegan „A csata arca”¹ című könyvében ismertette azt a fajta aspektust, melyben a hadi eseményeket a legénységi² és az alegység-parancsnoki³ szemüvegen keresztül mutatja be. Az újfajta megvilágítás további források felhasználását tette szükségessé, melyek által realisabb kép formálódik ki a fegyveres küzdelem mechanizmusáról. Fontosnak tartom a főbb események és a vezető személyek nagy látószögű optikáján túl a mikroszinten történeteket is vizsgálni. Mellyel megismerhetjük az egész részelemeit a benne lévő szubjektumokkal. Az interperszonális viselkedést a politikától távol,⁴ a különleges jogrendi helyzetben és nem ritkán igen szélsőséges élethelyzetben.

Tanulmányomban arra törekszem, hogy feltárjam az 1942-ben a keleti frontra vezényelt 10/I. tüzérosztály állományát foglalkoztató problémákat, melyek kihatással lehettek a morális állapotukra. Ehhez elsődlegesen a primer forrásnak tekintett és az osztályparancsnok által készített hangulatjelentéseket és a relevánsan szóba jöhető naplókat használom fel. Az említett jelentésekben feltárt gondolatokat témák szerint csoportosítom, majd az idő függvényében megkísérlek folyamatokat feltárni és tendenciákat megállapítani. Azzal a céllal, hogy az alegységparancsnok szemszögéből determináljam a beosztottak lelkiállapotát és az azokat befolyásoló tényezőket. A hadtudomány fejlődésével ma már számos szabályzat⁵ és bő szakirodalom foglalkozik a moralitás kérdésével, így az elemzésemhez ezeket segítségül tudtam hívni.

Úgy gondolom, hogy a vizsgálat hozzájárul a magyar 2. hadsereg tekintetében a hadtörténelmi ismeretek bővüléséhez, valamint elősegíti a mai katonai vezetők tudásának gyarapodását, mely által könnyebben megérthetik az alegységekben végbemenő morális változásokat.

¹ Keegan 2013.

² közkatonák, tisztesek és tiszthelyettesek

³ szakasz-, század- és zászlóaljparancsnokok

⁴ Egyik értelmezésben Zachar József gondolatához kapcsolódva, miszerint a hadtörténelem elkülönülő szakterület. In: Kincses 2015. 105.; Másik értelmezésben az alacsonyabb beosztású katonák tekintetében a fegyverek megszólalásával a politikai nézetek jelentőségüket veszítik.

⁵ FM 6-22.5

Parancsnok és forrás kapcsolata

Az osztály állományáról szóló hangulatjelentéseket kéthetente terjesztették fel az ezred parancsnokának. Kezdetben az alegység eredeti parancsnoka Kassay Albert alezredes – aki már 1940. november 20. óta látta el ezt a beosztást – írta alá a jelentéseket. Az idősebb katonatiszt már 46 éves volt, amikor 1942-ben kivezényelték a keleti frontra. Ő vezette az osztályát a kicsoportosítás és a korotoljaki hídfőcsata alatt. Viszont 1940. szeptember 3-án kinevezték ezredparancsnokká, így a továbbiakban a jelentéseket a korábbi segédtszjtje Téry Gyula százados készítette. Mindketten a hivatásos tisztek közé tartoztak, és szinte végig a fronton tartózkodtak.⁶

Az általuk készített jelentések célja a vezetés részére információk szolgáltatása az alegység morális állapotáról. A harcszabályzat szerint erre azért volt szükség, hogy az előjáró szervezetek az eredményes vezetés érdekében helyes helyzetképet lássanak az alegység harcértékét⁷ illetően.⁸ A harci készség magában foglalja a legkülönbözőbb anyagi szükségleteket,⁹ valamint a korabeli felfogás szerint¹⁰ természetszerűleg beleértették a csapatok mentális állapotát is. Eszerint minden szintű parancsnoknak kötelessége „*csapatának teljes lelki és testi harc-készségét a legnehezebb viszonyok között is fenntartsa, mert sokszor emberfeletti teljesítményeket kell követelnie.*”¹¹ További követelményként került meghatározásra, hogy a jelentéseket és egyéb közléseket időben, érthetően, őszintén, megbízhatóan, tényszerűen és elfogultság nélkül kell megtenni.¹² Valamint kerülni kell a pusztá feltételezéseket, melyeket legfeljebb találgatásokra lehet visszavezetni. A morál fenntartásának parancsnoki kötelezettségét leginkább a szabályzat 7. pontjában lehet tetten érni. Miszerint a vezetőnek „*belső erkölcsi kapcsolatot*” kell teremteni és meg kell találni „*az utat alárendeltjei szívébe*”. Nem csupán arról van szó, hogy az alegységparancsnoknak folyamatosan monitorozni kell az aktuális hangulatot, azt szükség szerint a kívánt irányba kell terelni és az így kapott jó ambíciószintet a lehető leghatékonyabban kihasználni.

A paradox jelenséget az képezi, hogy az alegységparancsnok minőségét mutatja a beosztott állomány teljesítménye. Egyszerűen megfogalmazva, ha a csapat gyenge, vele együtt a vezető is rossz, ha a csapat ügyes, akkor a parancsnok is jó. Ez azért is érdekes, mert egy autokratikus módon szerveződött, hierarchikusan strukturált erőszakszervezetben az egyszemélyi vezetők mindenért felelősek, amit megtettek, vagy amit megtenni elmulasztottak.¹³ Ily módon bármely parancsnoknak érdekében áll, hogy alegységét jó színben tüntesse fel a felsőbb vezetők szemében, hogy ezáltal saját magáról is jó „bizonyítványt” állíttathasson ki. Izgalmas kérdés azt eldönteni, hogy milyen arányban érvényesül az egyes jelentésekben az őszinteség, a feltételezés és a tárgyilagosság. Tehát mennyire akarta az adott parancsnok magát igazolni, esetleg másokat kritikával illetni, vagy éppen mekkora hitelt adott az általa biztosnak vélt forrásoknak.

⁶ Kassay Albert alezredes december végétől szabadságra távozott, így a januári szovjet támadáskor nem volt jelen. Lukács–Szabó 2015. 411.

⁷ Pontosabban a korabeli fogalmak szerint ezt „harc-készség”-nek nevezték.

⁸ Harcászati Szabályzat 1939. 46. pont

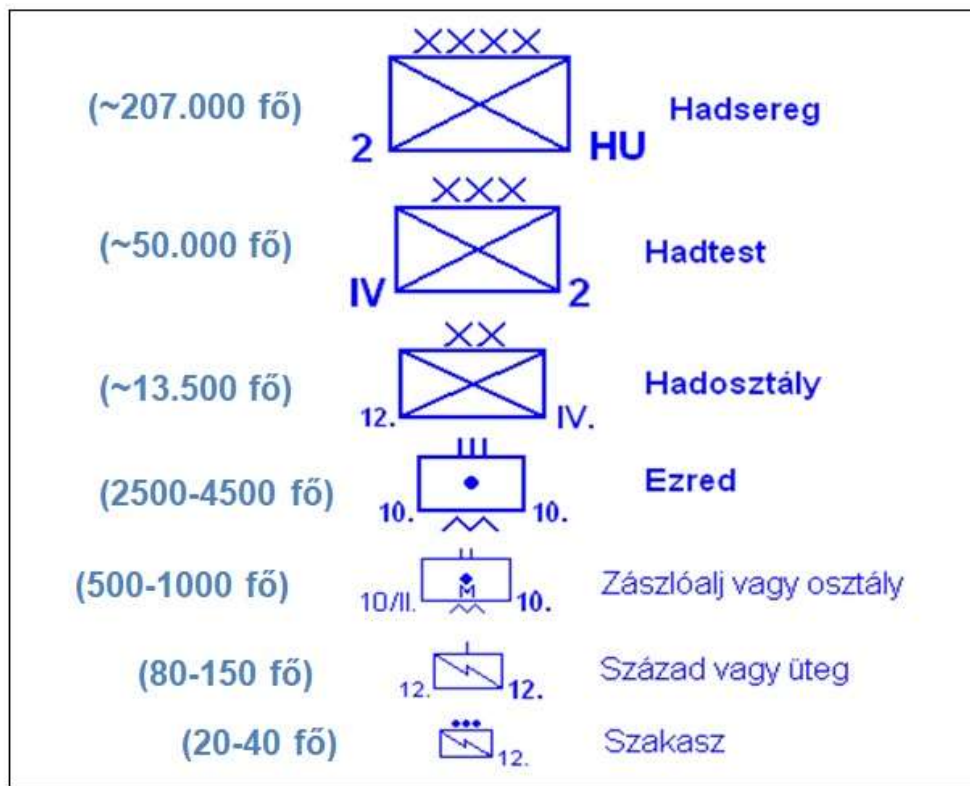
⁹ uo. 389. pont

¹⁰ uo. 48. pont

¹¹ uo. 503. pont

¹² uo. 46. pont

¹³ uo. 4. pont

1. ábra. Vezetési szintek.

Az elemzés megkezdése előtt fontos megismerni, hogy milyen kapcsolat lehetett a jelentést készítő parancsnok és a jelentés tárgyát képező szervezet emberei közt. Ehhez tudni kell, hogy a jelentő a haderő mely szintjén dolgozott, mivel a lehetséges interakciók száma a beosztott állomány nagyságával fordított arányban változik. Az 1. számú ábrán¹⁴ jelenítettem meg az egymásra épülő vezetési szinteket és a hozzá tartozó létszámviszonyokat. A 2. hadsereg élén maga Jány Gusztáv vezérezredes állt és munkáját a hadsereg vezérkara támogatta. Alatta a hadtest, azok alatt pedig a könnyű hadosztályok parancsnokai és vezérkarai álltak. A hadosztályok alapvetően ezred szintű szervezeteket vezettek, melyek zászlóaljakból (tüzér fegyvernemnél osztályokból) épültek fel. Utóbbiak köztélékben lévő századokból (tüzér fegyvernemnél ütegekből), valamint önálló szakaszokból állhattak össze. A legelső vezetési szint, ahol még tisztek tevékenykedtek, az a szakasz. Az alsó három esetében a parancsnoki állomány még napi kapcsolatot ápol a legénységi katonákkal. Ettől magasabban már csak legfeljebb szemléken, ünnepeken vagy ellenőrzéseken kerülhetnek személyesebb kontaktba. Viszont ezek rendkívül kötött formális megnyilvánulások, melyek alapján releváns következtetéseket levonni nem lehet. Természetesen a szakaszparancsnok volt (van) a legtöbbet az embereivel. Gyakorlatilag „együtt él” velük, és mivel személyesen vezeti őket, azonos hatások és hasonló élmények érik. A századparancsnok is közvetlenül az emberek közt mozgott, a legénységi katonák a század kihallgatásán közvetlenül hozzá fordulhattak problémáikkal. Így egy

¹⁴ Az ábra a szerző saját készítése.

kötetlenebb, olykor akár személyesebb interakcióba kerülhetett a beosztott állománnyal. A zászlóaljparancsnok ezzel szemben már kevesebbet tartózkodott a legénysége között, de még mindig életvitelszerűen jelen volt a mindennapokban. Valamint ő az a személy, aki még rendszeresen tudott kommunikálni azokkal a beosztott parancsnokokkal, akik az állomány között mozogtak és relatíve reális információval rendelkeztek.

A jelentésekből kitűnik, hogy valószínűleg semmilyen reprezentatív felmérést nem végeztek az egyes megállapítások elkészítésekor. Sokkal inkább elképzelhető (és életszerűbb), hogy azok az események kerültek az írásokba, melyek a parancsnok „fülébe” jutottak, valamint azok, melyeket ő maga is fontosnak tartott.

A fentiek alapján elmondható, hogy az osztályparancsnok által készített helyzetjelentéseknek lehetnek (és minden bizonnyal vannak is) valóságos alapjai. Viszont az sem zárható ki, hogy a jobb kép feltüntetése érdekében tartalmaznak torzításokat, esetleg nem került bele olyan információ, ami negatív visszhangot válthatott volna ki. Így összességében megállapítható, hogy a hangulatjelentésekből – mint szellemi konstrukciókból¹⁵ – nem lehet pontosan rekonstruálni az alegység tényleges morális hangulatát. Amennyiben ez igaz, akkor az ezredtörzs sem lehetett képes ezeket megfelelően értelmezni. Ráadásul ezen bedolgozásokból készített összefoglaló jelentésben ők sem adhatták tovább a hadosztály-vezérkar felé. A sor pedig tőlük folytatódhat a hadtesten át a hadsereg vezetéséig, ahol már egy rendkívül szelektív és torz kép is megjelenhetett a hadsereg morális állapotáról.¹⁶ Ugyanakkor felhasználhatónak tartom a forrást annak megállapítására, hogy az alegységparancsnok mit kívánt láttatni az alegysége morális állapotáról az előljáró irányába. Így abból, amit tartalmaz (és abból is, amit nem tartalmaz), képet alkothatunk arról, hogy miként gondolkodott a parancsnok, miket tartott problematikusnak és kihívásnak. Esetlegesen arról is, hogy milyen javaslatai voltak a megoldásokra, illetve kik lehetnek a felelősök a hangulat romlásáért.

A hangulatjelentések keletkezésének „nagy” történelmi körülményei

Egyetlen politikatörténeti gondolatként elmondható, hogy a hadsereg alkalmazása a keleti fronton egy politikai döntés következménye.¹⁷ A tanulmány tárgyát képező 10/I. tüzérosztály tekintetében az előző kijelentés először az 1942. április 20-án elrendelt mozgósításban realizálódott. A kicsoportosítást június 2-án kezdték meg egy megközelítőleg 1600 km-es vasúti szállítással.¹⁸ A hatodik napon Rjesica vasútállomásán viszont ki kellett rakodniuk, mivel a vasúti vonalak túlterheltek voltak. Az osztály személyi állományának szempontjából nincs jelentősége, hogy miért kellett a vasúti szerelvényről leszállni. Sokkal fontosabb, hogy a menetet „lábon”¹⁹ kellett folytatniuk egészen a Don folyóig. Kurszkon

¹⁵ Gyáni 2015.

¹⁶ Érdemesnek tartom a jövőben egy olyan kutatás végrehajtását, mely leköveti a vezetési láncolat mentén a kezdeti jelentés tartamának esetleges változását.

¹⁷ ld. Romsics 2004.; Romsics 2011.; Szabó 2001.; Ungváry 2005.; Ungváry 2010.

¹⁸ Szabó 2001. 84.

¹⁹ katonai szleng: A szállítással ellentétben (ahol a menet végrehajtása valamilyen alegységen kívüli szállító eszközön történik), a „lábon” történő menetvégrehajtás az alegységnél rendszeresített technikai eszközökön történik. Így például a gépkocsizó lövészeknél a „lábon” történő kijutás gépkocsin történik, viszont a gyalogságnál a „lábon” történő mozgás ténylegesen a gyaloglást jelenti.

keresztül néhány nap pihenővel megtűzdelve mindösszesen 54 nap alatt tették meg a hátulévő ~950 km-t. Egyaránt megterhelő volt ez embernek, lónak és technikának egyaránt.

1942. július 26-ra értek a Don folyótól néhány kilométerre fekvő Osztrogozsszk városához. Ezután kellett megkezdeniük a folyó mentén lévő német csapatok felváltását, éppen a parton fekvő Korotoljak település térségében. Ahol augusztus elején a Vörös Hadsereg katonái átkeltek a folyón és a jobb partján sikeresen hídfőállást foglalhattak. Ezzel a kaposvári alakulatnak ténylegesen megkezdődött a háború.²⁰ A váltakozó intenzitású és eredményű harcok egy hónapon keresztül zajlottak, miután német segítséggel felszámolták a hídfőt és a szovjet csapatokat sikerült a bal partra visszaszorítani.

Ezt követően a 10. k. hadosztály gyalogezredeivel együttműködve a támogató 10/I. és 10/II. tüzérsztyályok is megkezdték a folyamvédelemre történő felkészülést. A folyamvédelem során az ellátás az időjárással arányosan fokozatosan romlott. A hídfőcsatához hasonló intenzitású összecsapásra ugyan egészen januárig nem került sor, más kihívások viszont akadtak az alegység életében. A helyzetjelentések egészen decemberig kerültek felterjesztésre. A január elején esedékes jelentés már nincs meg, valószínűleg a szovjet támadás okozta válság okán.

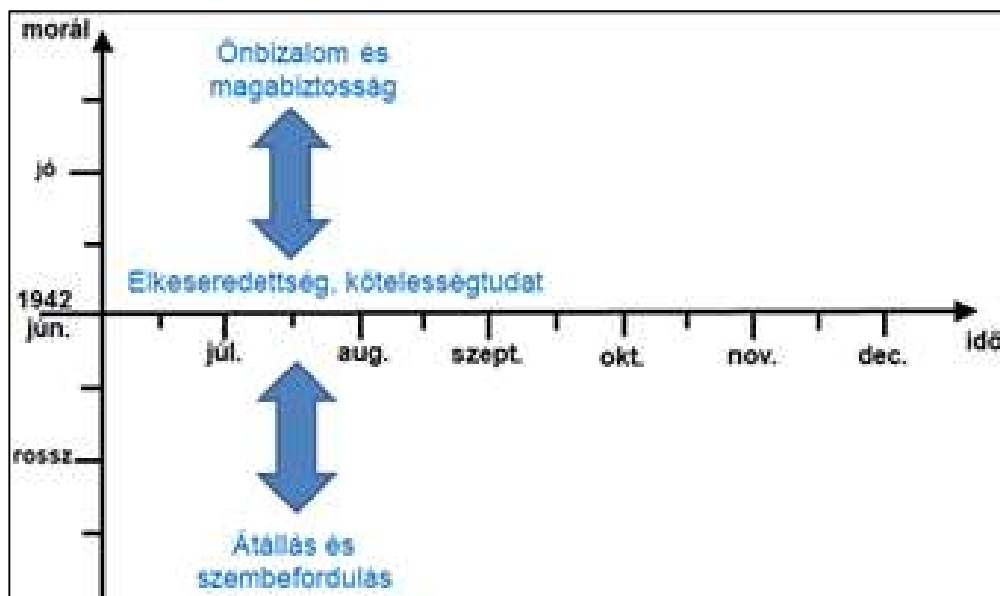
A jelentések és elemzésük

Az első hangulatjelentés az 1942. 06. 06-tól 14-ig terjedő egyhetes időszakot öleli fel. Ez a 10/I. tüzérsztyály életében a vasúti szállítást és a „lábon” történő menet megkezdését foglalja magában. Tehát kijelenthető, hogy a kicsoportosítás első percétől kezdve terjesztettek fel ilyen típusú jelentéseket. Kezdetben heti rendszerességgel, majd augusztus elejétől (miután kértek a Don folyóhoz) áttértek kéthetes időrendre. A menet időszakából mindössze két hét nem kerül be a levéltárba (06. 21-28. és 07. 19-26.), valamint a hídfőcsaták idejéből az augusztus első két hete. A folyamvédelem idejéből egészen december közepéig rendelkezésre áll az összes jelentés. A december második feléről készített írás – amit ugye január elején kellett volna felterjeszteni – már nem áll rendelkezésre. A januári felmorzsolódás és az azt követő visszavonulás idejéről egyetlen hangulatjelentés sem készült a vizsgált osztály tekintetében.

A jelentés formátuma és felépítése a források tanúsága szerint kötött volt, mivel a szövegben következetesen és strukturáltan jelentek meg az egymást követő részegységek. Így ennek megfelelően több témára lehet osztani az olvasottakat. Az első folyószám (vagy amikor nem írt folyószámot, akkor az első bekezdésben) jelentette ki az alegységének morális helyzetére vonatkozó összegzett gondolatát. Ezek az egyetlen rövid tömondattól egészen a fél oldalas leírásig terjedtek. Ebből a részből lehet a legjobban felépíteni a parancsnok elképzelését a morális helyzetről, melyet az előljáró tudtára kívánt hozni. A többi részben kerültek kifejtésre a főbb (a parancsnok által fontosnak tartott vagy tudomására jutott) hangulatot befolyásoló tényezők. Ilyenek voltak az anyagi (hadtáp, felszerelés, gazdálkodás) ellátásra vonatkozó feljegyzések, a csapat tevékenysége által kifejtett hatások (pl. óvóárok-ásás), ellenség által kifejtett hatások (pl. lehallgatás), a nemzetiségek kérdése (pl. ruszin katonák integrálása a magyar katonák közé), végül az utolsó szakaszban fejté ki az őket érintő problémákra tett javaslatait. Nem minden pontra reflektált minden egyes jelentésben, illetve vannak bekezdések közti átfedések is, melyek hasonló témát

²⁰ Ekkor estek át a tűzkeresztségen. ld. Szabó 2001. 131–148.

más szemszögből közelítenek meg. Így a saját vizsgálatomban a forrás lehetőségeit kihasználva²¹ a következő hat témát különítettem el: a *parancsnok összegzett megállapítása, az élelmezési ellátás, a ruházati ellátás, a katonacsapadékok helyzete, a kapcsolattartás, végül a szóbeszéd.*

2. ábra. Értékmérő rendszer.

Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a morális szintet nem lehet bizony számokhoz determinálni. Főleg nem lehet azt egy külső személy (pl. olvasó) szemszögéből minősíteni, hogy ez vagy az az esemény miként kellett volna, hogy befolyásolja a hangulatot. Az általuk átélt élményeket csak ők a saját helyzetükből élhették át, mely megismételhetetlen. A kiválasztott források személyes élményanyagok alapján készültek, Gyáni Gábor szerint a hivatásos történetírókkal ellentétben, akik a történeteket megfelelő kontextusban szakszerűen képesek ábrázolni, a forráskészítő saját élményéből szerzett jogától fogva mutatják be az egyes eseményeket.²² Mivel az ő szemszögéből kizárólag ő élhette meg a vele történő eseményeket, ezért egyeduralmi helyzetbe került. Így gondolatait, érzéseit és élményeit el kell fogadnunk, mivel nem lehet ellenérveket felsorakoztatni a szubjektív történelemmel szemben.²³ Valamint a vizsgálatom során nem történelmi tények rekonstruálására, hanem az egyén történelmi szerepfelfogásának és történelmi tapasztalatainak²⁴ a megismerésére törekszem. Az ehhez szükséges értékmérő rendszer felállításánál is figyelembe kell venni a szubjektum igazságát. A 2. számú ábrán²⁵ az idő függvényében lehet ábrázolni a hangulatváltozás tendenciáit. Viszont azt meghatározni, hogy valami jó vagy rossz morális állapotot jelent, csak a forrásból lehet. Úgy, hogy az időben következő jelentéshez képest az előző jó vagy rosszabb állapotot tükröz. Így, ha az összes jelentés

²¹ Megfelelő mennyiségű információ áll rendelkezésre.

²² Id. Gyáni 2000.

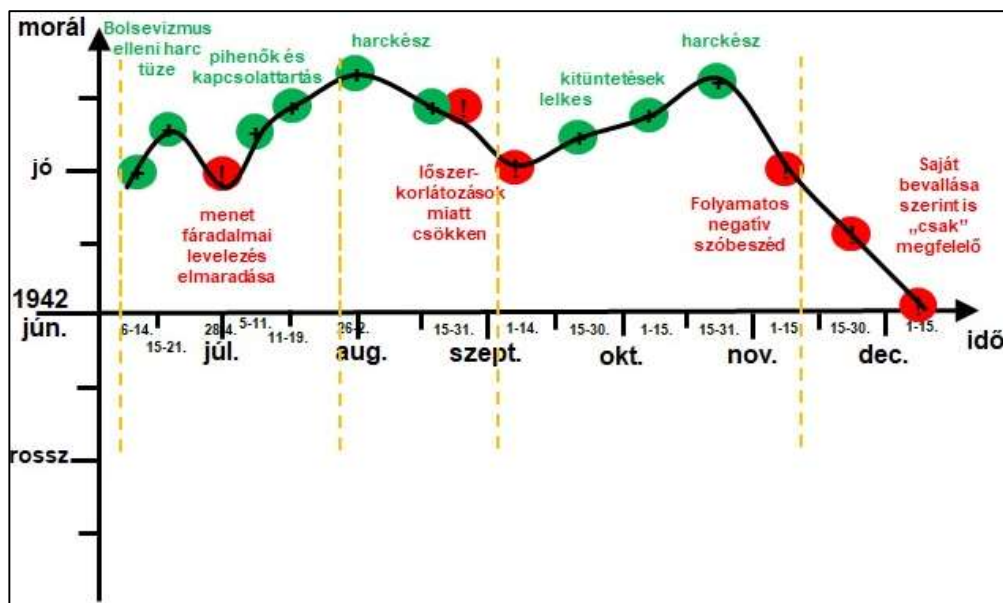
²³ Gyáni 2002. 298–300.

²⁴ Gyáni 2007. 187–192.

²⁵ Az ábra a szerző saját készítése.

feldolgozásra kerül, akkor kirajzolható egy görbe, melynek a zérus²⁶ értékéhez lehet állítani az „Y” tengely középértékét.

Parancsnok összegzett megállapítása

3. ábra. Parancsnok összegzett megállapítása.

Az osztályparancsnok az első helyzetjelentésében az alábbiak szerint foglalta össze a csapata hangulatát: „Jelentem, úgy a tiszték, mint a legénység hangulata igen jó és lelkes.”²⁷ Ezen időszak alatt rakodtak ki Rjesica vasútállomáson és kezdték meg a menetet. Kassay szerint a következő egy hét alatt számottevő változás nem történt. Rendkívül egyszerűen összegzi a fő gondolatát: „A tiszték és legénység hangulata igen jó.”²⁸ A rövidre sikerült második jelentésben csupa jó dologról számol be. Ezért is értékeltem úgy, hogy a kezdeti jó morál még jobb szintre emelkedett. A parancsnok összegzett megállapításait a teljes időszakra vetítve a 3. számú ábrán²⁹ mutatom be. Július elején egy kisebb visszaesés tapasztalható, mivel a menet végrehajtása során a tábori posta nem érte el sem térben, sem időben a folyamatosan mozgásban lévő csapatokat. Így a levelek és csomagok, melyek az egyetlen kapcsot jelentették az otthonmaradt szeretteikkel, elmaradtak. A parancsnok ennek tudja be a fenytések³⁰ megnövekedett számát is. Egészen július végéig tartott a „lábön” történő menetvégrehajtás. Ezen időszak alatt a morál folyamatosan javult az osztálynál, melyet

²⁶ A görbe azon pontja, ahol a pozitív (önbízalommal telt, magabiztos proaktív) hangulat eléri a pusztá kötelességtudatból történő semleges (megfelelő) végrehajtást. Negatív helyzetbe akkor kerül, ha az élethelyzettel szembefordulás tapasztalható.

²⁷ Kassay alez. 1942. 06. 06-14-i jelentés

²⁸ Kassay alez. 1942. 06. 15-21-i jelentés

²⁹ Az ábra a szerző saját készítése.

³⁰ A fegyelem fenntartása érdekében ekkor rendszeresen alkalmazták a „csuklógyakorlatokat” (testnevelés), valamint a gúzsbakötést. Ezeket tiszték rendelhették el és altisztek hajtották végre.

minden jelentésben kihangsúlyozott, a következők szerint: „*A csapat hangulata az elmúlt hétbe képest lelkesebb.*”³¹ Egy héttel később hasonló jelentést tett: „*Az elmúlt hét könnyű menetteljesítményeit könnyebben viselő csapat hangulata jó és lelkes.*”³² Az érezhető, hogy meglátása szerint a korábbiakhoz képest mindig jobbnak ítélte meg (vagy mutatta) a mentális állapotot. Ez több tényezőnek is betudható. Egyrészt valóban javulhatott, hiszen megkapták az elmaradt leveleket, másrészt nem érte őket partizántámadás vagy más jellegű kihívás, így koncentrárlhattak a menet végrehajtására. Mivel fogatolt tüzérekéről volt szó, így az állomány egy része a mozdonyfogatokon, a másik része országos járműveken vagy éppen lovon menetelt. Ezért a tüzérekben a fáradtság nem olyan mértékben jelentkezett, mint a gyalogság soraiban, akik ténylegesen végig lábon közlekedtek. Másrészt a parancsnok itt könnyűszerrel tudott jó képet festeni az alegységéről, hiszen a rájuk szabott feladatot végeredményben végre tudták hajtani. Egyetlen esetet kivéve,³³ nem szenvedtek veszteséget és nem kellett magyarázkodni semmi különösebb probléma miatt.

Az augusztus eleji hangulatjelentése mindössze kettő mondatból áll, melyből az első „*A csapat hangulata a fúrasztó menetek után a harcbalépéssel lelkesé és harckészé idomult.*”³⁴ Úgy gondolom, hogy egy alegységparancsnok által kimondott legdicséretesebb jelzők közé tartozik, amikor azt állítja, hogy az általa vezetett csapat harckész. Ironikus módon más nem is lehetett, hiszen ekkor vette kezdetét a korotoljaki hídfőért vívott csata.³⁵ A gyalogságnak nyújtandó tűztámogatás már jóval nehezebb feladatnak bizonyult, mint a hosszú távú menet végrehajtása. Augusztus második felében tett jelentésében egy érdekes mondattal nyitotta meg a közlendőjét: „*A tüzérsztyály hangulata, különösen a lőszerkorlátozások megszüntése óta, miáltal a harcba tevőlegesen beavatkozhat igen lelkes.*”³⁶ Ezzel együtt azt is elárulja, hogy saját véleménye szerint is az alegségnél volt olyan időszak, amikor a lelkesedés alábbhagyott. Ami érthető, hiszen egy tüzérszervezet gránát nélkül olyan, mintha nem is létezne. A lőszer hiánya nem a parancsnok felelőssége, hiszen ezeket a vonatcsapatok szállítják a tüzelőállásokba, amik pedig korlátozott szállítókapacitással bírnak.³⁷ A parancsnok szerint a tűzcsapások sikeres végrehajtásai a korábbi hanyatlást, a jelentés elkészültéig már kiűszöbölték.

Az alegység sikeres vezetésének meg is lett az eredménye. Marton Károly alezredes a 10. fogatolt tüzérezred parancsnokának hazarendelését követően 1942. 09. 15-vel Kassay Albert alezredes vette át a magasabb beosztást, ahol a későbbiek során ezredessé léptethették elő. Ezzel távozott a tüzérsztyálytól, ahol helyét korábbi segédtsztyije vette át. Téry Gyula százados a parancsnoki teendőkkkel együtt átvette a hangulatjelentések elkészítésének feladatát is. Meg kell jegyezni, hogy az osztályparancsnoki beosztás alezredesi rendfokozatot igényel, mivel jómaga századosként teljesít szolgálatot, a jövőbe tekintve eredménykedhetett a gyors előrelépésben.

³¹ Kassay alez. 1942. 07. 05-11-i jelentés

³² Kassay alez. 1942. 07. 11-19-i jelentés

³³ Június 19-én Ander Ferenc őrzvezető a menet alatt váratlanul elhunyt. Kassay alezredes 1942. 07. 19. 22:00-kor felterjesztett helyzetjelentése szerint.

³⁴ Kassay alez. 1942. 07. 26-08. 02-i jelentés

³⁵ Szabó 2001. 131.

³⁶ Kassay alez. 1942. 08. 15-31-i jelentés

³⁷ Egy országos jármű legfeljebb 400 kg hasznos terhet volt képes szállítani, ez mindössze 6-8 db tüzérségi gránátot jelent, amit nem egészen egy perc alatt képesek ellőni. Nem nehéz utána számolni, hogyha egy közepes harci napon 30 perctől összesen az üteg, hány szekérnyi lőszerre van szükség. Ungváry 2005.

A hídfőcsatákat és a parancsnokváltást követően megkezdhetők a folyamvédelemre való felkészülést.³⁸ A szeptember első feléről írt jelentés legelső sora a következők szerint került megfogalmazásra: „*A tüzérsztyály hangulata továbbra is lelkes.*”³⁹ A parancsnokkal és a különösebb kihívást nem jelentő tűzfeladatokkal a sikert már szinte borítékolni lehetett. A következő hetekben ez fokozatosan nőtt: „*A tüzérsztyály hangulata változatlanul lelkes. Az első ízben kiosztott legénységi kitiintetések ezt még fokozták is.*”⁴⁰ Két héttel később már ő is harckész minősítéssel jellemzi alegységét. A november elejéről szóló jelentésének első sora semmi különbséget nem mutat a korábbi lelkesedéssel kapcsolatban. Viszont a szöveg közepébe szinte elrejtett egy fontos utalást, miszerint: „*Azok a tilalom ellenére terjengő bírek, hogy a gyalogság leváltásra kerül, a tüzérek hangulatát egyelőre nem befolyásolják. Esetleges végrehajtása több mint valószínű az 1. pontban jelentett hangulat rovására menne.*”⁴¹ Ez a két mondat rendkívül sokat elárul az alegysége hangulatáról és némileg ellentmond az első sorban (pontban) leírt „lelkes” morális jelzőnek. Az idézett két mondat szerint a tüzéreket foglalkoztatta, hogy mikor kerülnek leváltásra.⁴² Olyannyira, hogy egyfajta féltékenység is felütötte a fejét, mely szerint egyesek hazamehetnek, amíg nekik a fronton kell maradniuk. Ezek a szóbeszéddek már akkora mértéket öltöttek, hogy a parancsnoki állománynak egyenesen meg kellett tiltani a terjesztésüket. Valamint ki kell emelnem, hogy az alegységparancsnok az előjáróit képletesen a falhoz állította, ugyanis, ha a gyalogosoknál váltás következik be, akkor nem tudja garantálni a saját alegysége lelkes állapotát. A csoporton belül beszélniük kellett erről a témáról, hiszen csak ebből tudhatta meg Téry százados, hogy ha mást leváltanak, az ő katonái is haza akarnak majd menni. Ha pedig erről volt szó, akkor a lelkesedés nem lehetett valami felhőtlen köztük, amit a fentebb idézett két mondat alaposan alátámaszt.

Nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy novemberre már erős havazások és a rendszeres fagyok is megjelentek. Tovább nehezítette a helyzetet, hogy a lovak harcértékük megőrzése érdekében télire hátraszállításra kerültek, így jelentősen csökkent a manőverező képesség és az utánpótlás szállítási kapacitás.⁴³ Ezek után nem meglepetés, hogy a katonák hangulata fokozatosan romlott. Az utolsó kettő fennmaradt jelentés már erről tanúskodik. Az új osztályparancsnok előléptetése nem is várattott sokáig, a november végi jelentést már Téry őrnagyként írhatta alá. Az első pontban megfogalmazott összegzett véleménye szerint a hangulat már csak megfelelő, melyet a téli műszaki munkák nehézségével és a felváltásról való szóbeszéddekkel magyarázott.⁴⁴ Az utolsó meglévő jelentés tartalmazza a leghosszabb összegzést. Viszonyításként szeretném feltüntetni, hogy a fennmaradt 14 db jelentésből 10 db mindössze egymondatos, míg 3 db két-három mondatos összefoglalásokat tartalmaz, addig a legutolsó 10 bővített mondatban vonja össze a különböző gondolatokat. Ezek között beszél a lőszerkorlátozás okozta problémáról, a

³⁸ Ungváry 2005. 176.

³⁹ Téry szds. 1942. 09. 01-15-i jelentés

⁴⁰ Téry szds. 1942. 10. 01-15-i jelentés

⁴¹ Téry szds. 1942. 11. 01-15-i jelentés

⁴² A visszaemlékezők közt rendkívül gyakori téma a váltással kapcsolatos gondolatok. Az ősz folyamán a haditanács a pótlás mellé elrendelte, hogy kb. 14.000 főt váltásnak küldjenek ki a frontra és ugyanennyi frontkatonát haza is hoznak. Szabó 2001. 170.

⁴³ A hadseregben közel 60.000 ló is szolgált, melyek ellátásához olyan sok lótáp kellett volna, amit képtelenség volt a frontra szállítani, ezért a lóállomány 80%-t kivonták a frontvonalból. Mivel a hadsereg mozgásban tartását alapvetően ezeknek a lovaknak kellett volna biztosítaniuk, így hiányuk érzékenyen érintett minden köteléket. Szabó 2001. 179.

⁴⁴ Téry őrgy. 1942. 11. 15-30-i jelentés

havazásban végrehajtott műszaki erősítési munkálatokról, a saját részre elkészített melegedőhelyek átadásáról, a váltás (pontosabban annak elmaradásának) problematikájáról, a hosszas távollét okozta családi problémákról és a szabadságoltatás hiányáról.⁴⁵

Érdekes vizsgálati kérdés lehet a következő: Amennyiben elfogadjuk, hogy ha a parancsnok saját érdekének megfelelően, esetlegesen jó színben akarta feltüntetni alegységét, akkor a korábbi jelentésekben megfogalmazott „lelkes” jelző némileg túlzó lehetett. Akkor ezzel párhuzamosan a november végi és decemberi „megfelelő” jelző is felülértékelt lehetett? Valamint egyáltalán előfordulhat-e, hogy egy alegységparancsnok az általa vezetett alegységre ráakassza a rossz jelzőt? Viszont, ha ezeket nem tehetik meg a mindenkorai parancsnokok, akkor a jelentések nem érik el céljaikat és így az előjáróban téves kép alakul ki az alegység állapotáról.

Élelmezési ellátás

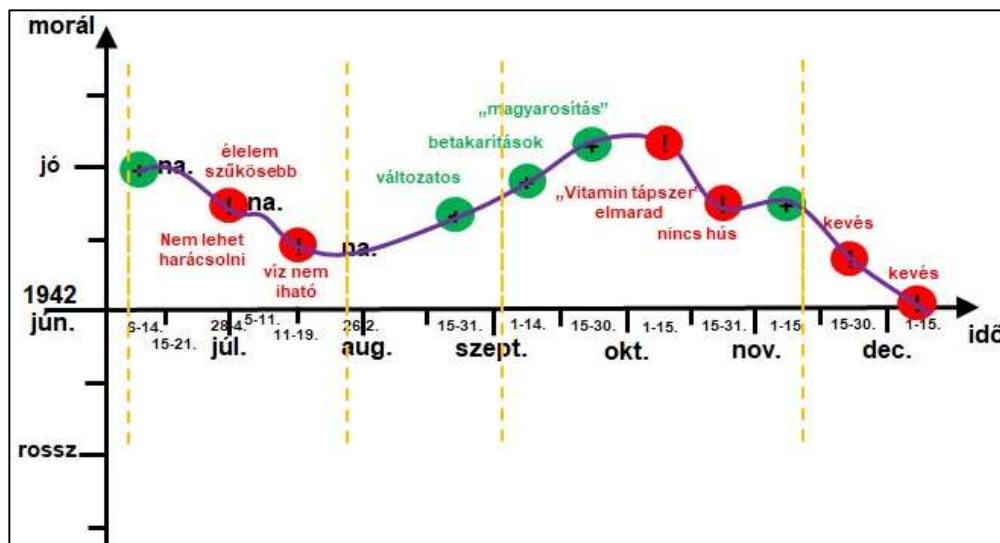
A következőkben azt vizsgálom, hogy miről árulkodnak a hangulatjelentések az oly sokat hangoztatott élelmezés tekintetében. Az alegységparancsnok véleménye szerint a jó élelmezési ellátás rendkívül pozitív hatással van az állomány morális állapotára. Ezt a legelső jelentésében már meg is említi: „*A hadi élelmiszerkészítéssel, úgy mennyiségre, mint minőségre kíváló, ami a legénység hangulatára igen jó hatást gyakorol.*”⁴⁶ Az átcsoportosítás elején még nem jelentett kihívást az élelmezési ellátás, többször sem érezte szükségét, hogy bármit is írjon ezzel kapcsolatban. A megállapított tendenciát a 4. sz. ábrán⁴⁷ mutatom be. (Az ábrán na. – nincs adatot jelent) Az élelmezés megítélése azért jelent nehézséget, mert a minőség megítélése roppant szubjektív és egyénenként is változhat. Július végéig ugyan folyamatosan nőttek a panaszok, melyek negatívan befolyásolták a hangulatot. Először negatív jelző június végén készült: „*Az elmúlt hét bőséges és változatos élelmezési ellátása e héten egyhangúbb és szűkösebbre szorított. A napi négy cigaretta nem elég.*”⁴⁸ Itt mindenképpen meg kell jegyezni, hogy a menetben lévő könnyű hadosztály ellátásához napi több mint 40.000 adag ételre volt szükség, aminek a kiosztása a folyamatos mozgás okán nem volt egyszerű. Ráadásul a teljes menet több mint 50 napig tartott, aminek végrehajtásához közel kettő millió étkezésre volt szüksége az együtt menetelő hadosztály szervezetnek. Az ehhez való alapanyagot csak úgy lehetett eljuttatni a szükséges helyekre, hogy a manővererők menetelése közben az ellátó vonatoszlopok folyamatosan ingáznak a raktárak és a főzőpontok, valamint a főzőpontok és a kiosztó pontok között. Mindezt úgy, hogy a kiosztó pont ritkán települt kétszer ugyanarra a helyre. Ebből adódóan az, hogy még napi 4 szál cigarettát is ki tudtak osztani, az nem arról tanúskodik, hogy nem lettek volna képesek fenntartani az ellátási rendszert. Még ha ezt a háború elején a katonák negatívan is élték meg.

⁴⁵ Téry őrgy. 1942. 12. 01-15-i jelentés

⁴⁶ Kassay alez. 1942. 06. 06-14-i jelentés

⁴⁷ Az ábra a szerző saját készítése.

⁴⁸ Kassay alez. 1942. 06. 28-07. 04-i jelentés

4. ábra. Élelmezési ellátás.

Az élelmezési szakág szempontjából a hídfőcsaták idején némi könnyebbség állott be, ami megjelenik az élelmezés színvonalának növekedésében. Természetesen ez a statikus harctevékenységi fajtának köszönhető, hiszen az ellátási útvonalakat jól ismerték, valamint pontosan tudták, hogy az ellátandók hol vannak a térben. A konyhák hosszabb távra letelepülhettek, így hatékonyabbá váltak. A védelmi előkészületek idején ez tovább erősödött, amiről már Téry százados írt jelentésében: „Az élelmezési kiszábot bőséges. [...] Kívánatos lenne nemcsak a betegek, hanem az első vonalban szolgálatot teljesítők részére a más hadosztályoknál kiadott vitamin tápszer.”⁴⁹ Egyértelműen arról beszélt, hogy van mit enniük és a szükséges mennyiségben ez rendelkezésre is áll. Olyan (rész)kérdéssel is volt lehetőségük foglalkozni, mint az immunrendszer erősítését szolgáló vitaminkészítmények hiánya. Ami természetesen nem egy elhanyagolandó dolog, viszont a későbbiekhez képest ez nem jelenthetett általános problémát. Az is igaz, hogy a tüzer csapatokhoz, akik a peremvonaltól 1-2 vagy akár 4-5 kilométerre is voltak, sokkal könnyebb volt kijuttatni az ellátmányt, mint ahhoz a gyalogos katonához, aki a tényleges első vonalban valahol egy árokban lapult. Nem mellesleg, ha nappal kidugta a fejét, a szovjet katonák rálöttek. Nem beszélve azokról, akik még ezek előtt voltak a fedező-biztosítási övben kihelyezve.

Októberben az időjárás egyre inkább megnehezítette az ellátást. Ezek azonnal megmutatkoztak a jelentésekben. „Az élelmezés az utóbbi 15 napon mind minőségileg mind mennyiségben csökkent. [...] az élelmezés egyhangú és 5-6 napon keresztül bús nélküli.”⁵⁰ Itt már egyértelműen leírja, hogy az élelmezési ellátásnak negatív hatásai vannak a katonák morális állapotára. Már nem eseti jellegű volt, mint korábban, hanem általánosságban fogalmaz a problémákról. Olyanokról, melyek minden katonáját érinthették. Úgy gondolom, hogy ezt a problémát a következő idézet nagyon jól prezentálja: „[...] az élelmezés terén érzi leginkább az egyszerű ember a róla való gondoskodást.”⁵¹ Ekkorra már a lovakat hátraszállították,

⁴⁹ Téry szds. 1942. 09. 01-15-i jelentés

⁵⁰ Téry szds. 1942. 10. 15-31-i jelentés

⁵¹ Téry szds. 1942. 11. 01-15-i jelentés

ki rá: „*A ruházatot a folyamatos javítás által még hadihasználható.*”⁵⁶ Ezt nem tartom meglepetésnek, hiszen az évszaknak megfelelő hadigyakorló öltözetben indultak ki a frontra. Az ősz beköszöntével a tavasz óta hordott gyakorló öltözetek állapota leromlott. Erről tanúskodnak a hangulatjelentések is. Pontosabban, hogy az alegységparancsnok meglátása szerint a katonái által viselt ruházat elhasználódott, valamint a foltozó és cérnaanyag híján javításuk nem megoldható.⁵⁷ Kritikussá vált a helyzet, amikor a téli időjárás beálltával az öltözetek elégtelenné váltak, ráadásul a sok használat és mosás okán lerongyolódtak. Ennek morális hatásáról leginkább csak utólag számolt be, amikor a probléma már enyhülni látszott. Méghozzá a novemberi jelentésében, amikor a téli kiegészítő felszereléseket megkapták. Miszerint a pótlás „[...] az elmúlt hónap kedvezőtlen helyzetét javította.”⁵⁸ Viszont az előző havi jelentésekben csupán utal a „kedvezőtlen” helyzetre. Ír arról, hogy kevés a ruházati pótlás, nincs cérna, hogy megvarrják a ruhákat, de nem jelenti ki, hogy a helyzet kedvezőtlen vagy éppen rossz lenne. Konkrétumok nélkül írta körbe a problémát, és így nehéz behatárolni és pontos képet alkotni, hogy milyen a ruházati ellátás az alegységnél. Itt arra gondolok, hogy ennek a kifejezése akár az élelmezéssel szemben is egészen egzakt módon leírható. Az étkezésnél eltérhet a kalóriabevitel, annak felhasználása, ráadásul az emberi szervezetek eltérő anyagcseréjükből fakadóan a bevitt táplálékot is különböző mértékben hasznosítják. Viszont a lyukas bakancs vagy a szakadt zubbony egészen könnyen számolható és rövid idő alatt felmérhető. Tehát ha azt írta volna le, hogy a 10/1. ütegnél a 146 főből már csak 28 személynek van ép lábbelije, és így szükséges 118 pár pótlása, az sokkal érthetőbb lett volna.

A grafikonon látható negatív tartományba való átlépést mindössze a december eleji jelentés tudta megfelelően meghatározni. Itt mondhatni, kifakadt a ruházattal kapcsolatban. Olyan tárgyilagos információkat szolgáltatott, melyek hatása az 5. sz. ábrán látható tendenciát kifejező görbe meredekségét jelentősen módosította. Itt írja az alábbiakat: „*A bóköpeny ütegenként 4 drb. (sic!) kevés. A figyelőben és a felderítésben résztvevő tiszték és legénység is nélkülözői [...]*”⁵⁹ Azt nem lehet tudni, hogy pusztán azért lett szókimondóbb, mert előléptették őrnaggyá, vagy azért, mert már megelégette a hiányosságokat. Az viszont biztos, hogy hó már volt korábban is, téli álcájuk pedig akkor sem volt több. Elgondolkodtató, hogy azok a tüzérek, akikről a jelentésében beszél, mindössze néhány 100 méterre (vagy legfeljebb egy kilométerre) voltak az ellenséges vonalaktól. Nem elhanyagolható az az információ, hogy ezek a hóval borított tájon zöld ruhában közelítették meg azokat a figyelőket, melyeknek létfontosságú volt, hogy rejtettek maradjanak.

Összegzés

A kutatást természetesen nem tekintem lezártnak. Sokkal inkább kezdetnek, mellyel a hadi történeteket és a velük együtt járó mindenféle egyéb eseményeket egy újabb aspektusból lehet megismerni. Az alegység szinten történtek éppúgy hatással lehetnek a hadsereg egészére (főleg, ha ezek a jelenségek általános érvényűek), mint fordítva. A nagy narratíva mélyére nézve megláthatjuk a mindennapi problémákat, azokat a gondokat, melyek

⁵⁶ Téry szds. 1942. 09. 01-15-i jelentés

⁵⁷ Téry szds. 1942. 09. 15-30-i jelentés

⁵⁸ Téry szds. 1942. 11. 01-30-i jelentések

⁵⁹ Téry örgy. 1942. 12. 01-15-i jelentés

a besorozott hétköznapi emberek gondolatait, hitét, önbizalmát és cselekedeteit befolyásolták.

Ilyen vizsgálat útján láthatjuk, hogy az alegységparancsnok miként finomítja a jelentését annak érdekében, hogy az előljáró szemében ne képezzen tüskét és ne tekintsenek rá alkalmatlan vezetőként. Minden szintű parancsnok felelős mindenért, többek közt a csapata morális állapotáért is. Ha az nem megfelelő, az egyszemélyi vezetési struktúrában nem jelent gondot a felelős megtalálása. A kérdés csupán az lehetne, hogy ugyan miért változhat negatív vagy éppen pozitív irányba a hangulat. Az elemzés során alapvetésnek tartottam, hogy egy csoport morális állapotára a rajta kívül álló esemény, mely tőle függetlenül is bekövetkezik, éppúgy hatással van, mint a belső ingerek. Kicsit másként megfogalmazva, ha nem kapnak elegendő téli kesztyűt, az nem az alegységparancsnok hibája, viszont a beosztottjai fognak fázni, ami befolyásolja a morális állapotot. A realizálódott hangulatváltozást pedig a hangulatjelentések hivatottak visszacsatolásként jelezni az előljáró számára. Jelen vizsgálati stádiumban még korai lenne kijelenteni azon feltevés igazoltságát, hogy a hivatalos úton és egyben objektív céllal bekért jelentések szándékos vagy akár szükségszerű torzításokat is tartalmaznak. Így a magasabb döntéshozók eredendően nem kerülhettek reális helyzetképbe, miáltal az elhatározásaik sem lehettek megfelelően megalapozottak.

Összegezve az elemzés eredményét, elmondható, hogy az aktuális parancsnok az osztályában uralkodó hangulatot sokáig lelkesnek és jónak tartotta. Mindössze az év végén ítélte csupán megfelelőnek. Kritikusnak vagy éppen rossznak sohasem tartotta. Természetes, hogy a morált sok minden befolyásolja. Talán a motivációkutatás legfontosabb tételei közé tartozik az Abraham Maslow által kidolgozott szükségletelmélet, mely egy piramis szerű ábrán (6. sz.) került ábrázolásra.⁶⁰ Ezen jól látszik, hogy a legalapvetőbb szükséglet a fiziológiai (ívás, evés, nemi együttlét) igények kielégítése. Melyekből a részletes analízis alá az élelmezési ellátást vontam. Az elemzés azt mutatja, hogy először csökkenő tendenciát már a kicsoportosítás során lehetett tapasztalni, mely alapvetően a mozgásban lévő csapatok bonyolult ellátási lehetőségeinek tudható be. Az is látszott, hogy amint statikusabb jellegű feladatot kaptak és ebből kifolyólag az ellátást könnyebb volt megszervezni, az élelmezés színvonalában növekedés tapasztalható. A lovak hátraszállításának eredményeként csökkenő teherszállítási kapacitás következtében a tendencia ismét csökkenő jelleget mutat.

⁶⁰ Fodor 2007.

6. ábra. Maslow-piramis.

A második részletesebb elemzésem a piramis második fokába sorolható. Méghozzá a ruházat által biztosított fizikai védelemet vettem górcső alá. Úgy találtam, hogy amikor évszaknak megfelelően és kielégítő minőségű öltözetet viseltek, nem volt olyan jellegű probléma, mely elérte volna a parancsnok ingerküszöbét. Viszont, amikor a szükséges pótlások nem érkeztek meg, és az időjárás is zordabbá vált, úgy ez a szükséglet is erőteljes csökkenő tendenciát mutatott, melyen az elégtelen mennyiségben kijutó pótfelszerelések sem tudtak jelentősebb változást eszközölni.

Jelenleg két alapvető szükségletben is jelentős negatív hatást érzek, így nem érzem azt, hogy a valós motivációs szint még november végén is lelkes lehetett. A forrás feltárása során megfelelő információmennyiséget találtam még további három téma részletesebb elemzéséhez. A piramis negyedik szintjébe sorolom a katonacsapadatok helyzetével foglalkozó gondolatokat, mely összefüggésben van a társadalom által mutatott megbecsüléssel a hadbavonultak hozzátartozói iránt. A harmadik szinthez tartozik a kapcsolattartás a hátszágban maradtakkal. Végül a katonák közt terjedő pletykákat és szóbeszédet lehet szemügyre venni, mely fontos összetevője a második szint integráns részét képező kiszámíthatóságnak. A kutatást természetesen tovább lehet (és érdemes is) terjeszteni a harctámogató alegységen kívül, még a harcoló (gyalogos) és a kiszolgáló (vonat) csapatokra is, mivel a feladatkörükből adódóan akár térben és időben egyezések ellenére is más motivációs érték feltételezhető.

László Kázmér

Mood Reports from the Don Bend. Change of Faith, Self-Confidence and Motivation of Artillery Battalion 10/I Fighting on the Eastern Front.

In the great narrative of World War II, the individual soldiers become obscured. Behind the summarizing and almost statistical figures, there are unfairly marginalized individuals who bore the collision of large spheres of interest. Therefore, it is important to examine military events from other angles than just the wide-angle optics of leading events.

In my study, I seek to explore the problems of battalion 10/I commanded to the Eastern Front in 1942, which might have affected their level of ambition. For this, I use mood reports and relevant logs recorded by the battalion commander. Of these, I group the revealed ideas based on subject matter, and then attempt to draw conclusions based on the relationships between them. My main aim is to determine the mental state of the subordinates and the factors that influence them from the perspective of the sub-commander.

This is interesting because in an autocratically organized, hierarchically structured violence organization, one-man leaders are responsible for everything they have done or failed to do. Paradoxically, it is in the interest of a commander to flatter them in the eyes of senior executives, so that this can issue a positive “certificate” of themselves, too.

The study contributes to the expansion of knowledge regarding the military history of the 2nd Army of Hungary, and it also helps the development of the knowledge of today’s military leaders, making it easier for them to understand the moral changes taking place in the subunits.

Források

Levéltári források

Honvédelmi Minisztérium Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár. II. fondfőcsoport. 2. hadsereg iratanyaga. 25. d.

10/I. tüzérosztály hangulatjelentései.

10/I. tüzérosztály helyzetjelentései.

10. k. ho. hangulatjelentésekkel kapcsolatos észrevételei.

Szabályzatok

APP-6 NATO Military Symbols for Land Based Systems. [1986.]

FM 6-22.5 FM 6-22.5 Combat Stress Field Manual. Washington D. C., 2000.

Harcászati Szabályzat 1939. Harcászati Szabályzat. 1. Bp., 1939.

Forrásfeldolgozások és forrásgyűjtemények

Lukács–Szabó 2015. Lukács Bence Ákos, Szabó Péter: A somogyi rosseb hadosztály a Don-kanyarban. Bp., 2015.

Szakirodalom

Andaházi Szeghy Viktor: A magyar királyi honvédség részvétele a Szovjetunió elleni támadásban. 1941. június-december. Szeged, 2016.

Barta Róbert: Világháborúk sodrában (1914–1945). In: Bárány Attila, Barta János, Barta Róbert, Forisek Péter, Pósnán László: Egyetemes történelem. Bp., 2004. (21. századi enciklopédia.)

Fodor 2007. Fodor László: Fejezetek a motivációkutatásból. Bp., 2007.

Gyáni 2000. Gyáni Gábor: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Bp., 2000.

Gyáni 2002. Gyáni Gábor: Történelemszövegek. Bp., 2002.

Gyáni 2007. Gyáni Gábor: Relatív történelem. Bp., 2007.

- Gyáni Gábor: Az elveszített múlt. Bp., 2010.
- Gyáni 2015. Gyáni Gábor: Elbeszélhető-e egy csata igaz története? In: A magyar hadtörténetírás története és aktuális kérdései. Szerk.: Kincses Katalin Mária. Bp., 2015. 25–38.
- Keegan 2013. John Keegan: A csata arca. A közkatonák háborúja 1415–1976. Bp., 2013.
- Kincses 2015. Kincses Katalin Mária (szerk.): A magyar hadtörténetírás története és aktuális kérdései. Bp., 2015.
- Kiss Gábor Ferenc: „Lovon, gyalog, autón, biciklin, vasúton ...” A magyar királyi Honvédség gyorscsapatai. Szeged, 2014.
- Kövér György: A magánélet titkai és a napló. In: Aetas, 23. (2008) 3. sz. 82–100.
- Ormos Mária: A történelem és a történelemtudományok. Bp., 2003.
- Ormos Mária: Magyarország a két világháború korában 1914–1945. Debrecen, 2006.
- Pihurik Judit: Második világháborús naplók és emlékiratok, mint történeti források. In: Aetas, 22. (2007) 2. sz. 130–146.
- Pihurik Judit: Naplók és memoárok a Don-kanyarból 1942–1943. Bp., 2015.
- Ránki György: A második világháború története. (3. kiadás.) Bp., 1982.
- Romsics 2004. Romsics Ignác: Múltról a mának. Bp., 2004.
- Romsics 2011. Romsics Ignác: Magyarország a második világháborúban. Bp., 2011.
- Szabó 2001. Szabó Péter: Don-kanyar. Bp., 2001.
- Szabó Péter, Számvéber Norbert: A keleti hadszíntér és Magyarország 1941–1943. Bp., 2002.
- Ungváry 2005. Ungváry Krisztián: A magyar honvédség a második világháborúban. Bp., 2005.
- Ungváry 2010. Ungváry Krisztián: Magyarország a második világháborúban. Bp., 2010. (Magyarország története 19.)